

УДК 343.2.01

Лілія Тімофєєва,*канд. юрид. наук, адвокат, медіатор,
науковий співробітник науково-дослідної частини
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена особливостям застосування європейських стандартів щодо неповнолітніх у кримінальному праві України. Класична модель «за злочин – покарання» вже не вирішує завдань, які постають перед сучасним кримінальним правом України. Особливо це стосується реагування та протидії злочинам серед неповнолітніх, а також осіб, які перебувають у конфлікті із законом. У такому разі необхідно популяризувати альтернативні санкції, відновні практики, засоби компенсації та реституції.

Ключові слова: кримінальна відповідальність неповнолітніх, ювенальна юстиція, відновне правосуддя, компенсація, примирення, принцип гуманізму.

Постановка проблеми. Класична модель «за злочин – покарання» вже не вирішує завдань, які постають перед сучасним кримінальним правом України. Особливо це стосується реагування та протидії злочинам серед неповнолітніх, а також осіб, які перебувають у конфлікті із законом. Реалізація Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами зумовила комплекс значних нормативних та інституційних змін в Україні.

Євроінтеграційні тренди втілюються як у загальних засадах, так і в окремих інститутах кримінального права (зокрема, в особливостях кримінальної відповідальності неповнолітніх).

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми. Одна з проблем полягає в тому, що не так уже й багато заходів кримінально-правового впливу можна застосувати щодо неповнолітнього. Інша проблема стосується правосуддя загалом та неповнолітніх зокрема.

Такий стан речей також не сприяє реалізації міжнародних стандартів правосуддя стосовно неповнолітніх. Сучасні міжнародні стандарти свідчать про те, що основою кримінально-правової політики протидії правопорушенням неповнолітніх має стати дружня до дітей система ювенальної юстиції. Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних та некримінальних санкцій (попередження, догана, реституція та компенсація). На необхідність застосування некаральних засобів кримінально-правового

впливу щодо неповнолітніх звертають увагу українські та зарубіжні вчені та науковці, зокрема: А.М. Богдановський, В.М. Бурдін, Є.М. Вечерова, Т.І. Дмитришина, Н.М. Крестовська, Є.С. Назимко, Н.М. Мирошніченко, Н.А. Орловська, В.О. Туляков та ін. Проте на практиці це питання так і не вирішене.

Метою статті є формулювання деяких пропозицій щодо оптимізації заходів кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Неповнолітні мають такі ж права та свободи, як і дорослі, а також підвищені гарантії їх охорони та захисту з боку держави.

Правозастосовна сторона *призначення покарання неповнолітнім*, які досягли віку кримінальної відповідальності, характеризуються зокрема більш м'яким, лояльним підходом, а також можливістю застосування примусових заходів виховного характеру (заходів безпеки) щодо малолітніх (розділ XV КК (ст. ст. 97–108 КК)).

Чинним КК України передбачені певні особливості не тільки щодо неповнолітньої особи, яка скоїла злочин, а також щодо неповнолітнього потерпілого. Зокрема, скоєння злочину щодо малолітньої дитини або в присутності дитини враховується як обставина, яка обтяжує відповідальність (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК); низка статей Особливої частини містять кваліфікований склад злочину, пов'язаний зі скоєнням такого злочину щодо малолітньої дитини або неповнолітньої особи (наприклад, п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 149,

ч. 3 ст. 152 КК та ін.); низка статей КК спрямовані безпосередньо на захист неповнолітнього (наприклад, втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність (ст. 304 КК), статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК), розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК) тощо.

Існування таких особливостей пов'язане, зокрема, з психофізіологічними особливостями неповнолітніх. Неповнолітній є особистістю, яка ще формується та розвивається, піддається більшому впливу, ніж дорослі та ін. При цьому такий вплив може бути як позитивним, так і негативним. Від цього буде залежати поведінка такої особи у майбутньому, тобто буде такий неповнолітній далі вчиняти кримінальні правопорушення чи ні. Тому засоби кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх мають бути спрямовані на максимальне врахування таких особливостей, виправлення неповнолітніх та запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Відповідно до ст. 6 Сімейного кодексу України правовий статус дитини має особа до досягнення повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення 14 років. Неповнолітньою вважається дитина віком від 14 до 18 років. Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про охорону дитинства» дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із застосованим до неї законом особа не набуває повноліття раніше.

Водночас, притягуючи до кримінальної відповідальності неповнолітніх, слід враховувати не тільки «паспортний вік», а й «реальний». Норми чинного КК чітко не регулюють питання щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, які відстають у психічному розвитку, що не зумовлено психічними захворюваннями або розладами (так звана вікова осудність)¹. Проте відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень неповнолітніх, поряд з іншими обставинами необхідно встановлювати стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси неповнолітнього, що особливо важливо для оцінки суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення.

Як зазначено в п. 10 ППВСУ «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповно-

літніх» від 16.04.2004 № 5, «у призначенні покарання неповнолітнім суди мають суворо дотримуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання, маючи на увазі, що метою покарання такого засудженого є його виправлення, виховання та соціальна реабілітація».

Реалізація принципу гуманізму щодо неповнолітніх (ст. ст. 97–108 КК) характеризується законодавчим обмеженням переліку видів покарань, які застосовуються щодо неповнолітніх (штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі – ст. 98 КК), можливості застосування замість покарання примусових заходів виховного характеру (заходів безпеки) щодо осіб, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості вперше (ч. 2 ст. 97 КК).

Під час призначення покарання реалізація принципу гуманізму щодо неповнолітнього проявляється у більш лояльному підході порівняно з дорослими особами щодо майнових стягнень (якщо у неповнолітнього є дохід або майно – ч. 1, 3 ст. 99 КК України), зниженими межами покарань (ч. 1, 2 ст. 100, 101, ч. 1 ст. 102 КК України), обмеженням застосування позбавлення волі залежно від тяжкості скоєного злочину та характеристик неповнолітнього. Штраф застосовується лише щодо неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернено стягнення; розмір штрафу для неповнолітнього не може становити більше п'ятисот встановлених законодавством НМДГ (ст. 99 КК України), знижений порівняно з дорослими обсяг громадських та виправних робіт (ст. 100 КК України), арешт застосовується щодо неповнолітнього, який на момент винесення вироку досяг шістнадцяти років на термін від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб (ст. 101 КК України), позбавлення волі особам, які не досягли до скоєння злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років (ч. 1 ст. 102 КК України); позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше скоїв злочин невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 102 КК України). Відповідно до ст. 100 КК громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому віком від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання такого виду покарання не може перевищувати двох годин на день. Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому віком від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. Із заробітку неповнолітнього,

¹ Деякі аспекти цього питання розглядаються в кримінально-правовій доктрині. Низка науковців пропонують внести деякі зміни до кримінального законодавства та диференціювати вік кримінальної відповідальності залежно від усвідомлення особою своїх дій на момент скоєння злочину [1; 2; 3; 4].

засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування у дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, у межах від п'яти до десяти відсотків.

Одна з проблем полягає в тому, що не так уже й багато заходів кримінально-правового впливу можна застосувати щодо неповнолітнього², зокрема через обмежений перелік покарань, передбачених для неповнолітніх (штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі). При цьому штраф можна застосовувати за умови самостійного доходу; виправні роботи – за наявності роботи. Інша проблема стосується правосуддя загалом та неповнолітніх зокрема. Класичне правосуддя заподіює біль як потерпілому, так і особі, яка скоїла злочин; декларує необхідність виправлення (ст. 50 КК), але не виправляє та реально не сприяє протидії скоєнню злочинів, а тим паче профілактиці; не сприяє врахуванню думки потерпілого, не дає йому реальну можливість брати безпосередню участь у вирішенні важливих питань у своєму житті, можливість визнання свого дозвіду насилля. Ці питання перебувають поза межами кримінального процесу.

Такий стан речей також не сприяє реалізації міжнародних стандартів правосуддя стосовно неповнолітніх. Зокрема, відповідно до Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985 р., «Держави-члени мають прагнути до створення умов, що дають змогу забезпечити змістовне життя підлітка у суспільстві, яке у той період життя, коли вона або він найбільш схильні до неправильного поведіння, буде сприяти процесу розвитку особистості та здобуття освіти, максимально вільному від можливості скоєння злочинів і правопорушень».

На цьому наголошується й у п. 23.2 рекомендації СМ/Rec(2008)11 Комітету міністрів Ради Європи «Про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких застосовуються санкції або заходи». Крім того, відповідно до п. 18.1 Міні-

² Як вважає Н.Л. Березовська, «складність призначення покарання неповнолітнім полягає у тому, що до них практично неможливо застосувати альтернативні позбавленню волі на певний строк види покарань. Вченими неодноразово вказувалося на ту обставину, що ізоляція від суспільства у формі позбавлення волі на певний строк – особливо сувора форма державного примусу, до неповнолітніх має застосовуватися тільки, якщо немає можливості застосувати примусові заходи виховного характеру; або інші види покарання, які не сприяють досягненню мети виправлення та попередження скоєння інших злочинів. Реальна можливість призначення неповнолітньому покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, натепер зведена до мінімуму» [5, с. 97].

мальних стандартних правил пропонується широкий комплекс заходів впливу щодо неповнолітніх, зокрема: постанови про опіку, керівництво та нагляд; пробація; фінансові покарання, компенсація та реституція; постанови про участь у груповій психотерапії та інших подібних заходах тощо. Такі заходи можна взяти до уваги під час розробки ювенального законодавства в Україні.

Тобто міжнародні стандарти свідчать про те, що основою кримінально-правової політики протидії правопорушенням неповнолітніх має стати дружна до дітей система ювенальної юстиції. Цю систему зорієнтовано на застосування альтернативних та некримінальних санкцій (попередження, догана, реституція та компенсація) [4].

Разом з тим виключно неповнолітніх можна звільнити від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК).

Відповідно до ст. 97 КК неповнолітній, який уперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, якщо буде визнано, що його виправлення можливе без застосування покарання, може бути звільнений від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру, передбачених ч. 2 ст. 105 КК.

До неповнолітнього можуть бути застосовані такі примусові заходи виховного характеру: застереження; обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; покладення на неповнолітнього, який досяг 15 років і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує 3 років. Умови перебування у цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

Примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК, застосовуються також до особи, яка після досягнення 11 років, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК. При цьому примусові заходи виховного характеру мають застосовуватись у будь-якому разі, незважаючи на ступінь тяжкості вчинюваного діяння (п. 18 Інформаційного листа ВССУ

«Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» № 223-66/0/4-17 від 16.01.2017 р.).

Певними особливостями також характеризується мета примусових заходів виховного характеру. Метою застосування таких заходів має бути забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професію та працевлаштуватися (п. 2 ППВСУ «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» № 2 від 15.05.2006 р.).

В узагальненні судової практики щодо неповнолітніх трактуються окремі питання застосування положень статей 97, 105 КК України стосовно неповнолітніх (осіб віком до 18 років). Зокрема, переваги заходів, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, очевидні та полягають у тому, що ці заходи мають носити не тільки попереджувальний, але також виховний характер³. Ефективність заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, ґрунтується на реалізації важливих психологічних властивостей людини – співчуття, довіри, сорому, відповідальності тощо [6]. З погляду реалізації принципу гуманізму є можливість не тільки виправити неповнолітнього як дорослого, але також перевиховати. Тому гуманне ставлення до неповнолітнього під час призначення, а особливо виконання покарання має велике попереджувальне значення.

Відповідно до керівних принципів Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи) від 14.12.1990 р. попередження злочинності

³ Кримінальне законодавство передбачає низку положень, які сприяють виправленню та перевихованню неповнолітніх без призначення покарання. Крім того, такі положення сприяють реалізації принципу найкращих інтересів дитини, закріпленого в ст. 3 Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989 р., а також міжнародним зобов'язанням України, передбаченим, зокрема: п. 8 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) від 29.11.1985 р., Керівними принципами ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх від 14.12.1990 р., Правилами ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі від 14.12.1990 р., керівними принципами Комітету міністрів Ради Європи «Про правосуддя, дружнє до дитини» 17.11.2010 р., та судовій практиці ЄСПЛ (справи «Т. проти Великої Британії» та «V. проти Великої Британії», «Ічин та інші проти України» від 21.12.2010 р., «Свершов проти України» від 27.11.2008 р. тощо.).

серед неповнолітніх є найважливішим аспектом попередження злочинності у суспільстві. Беручи участь у законній, соціально корисній діяльності та виробляючи гуманістичний погляд на суспільство та життя, молодь може бути вихована на принципах, які не допускають злочинну діяльність [7].

Відповідно до п. 10 Зауважень загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі юстиції щодо дітей» прикладом якнайкращого забезпечення інтересів дитини є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників.

Окрему увагу у разі реагування на протиправну поведінку неповнолітніх необхідно приділяти відновному правосуддю, яке сприяє примиренню винного з потерпілим та має більш високий попереджувальний ефект стосовно поведінки неповнолітнього в майбутньому.

Застосування відновних та діалогових практик не вписується в наявну рамку кримінального права, але водночас сприяють вирішенню тих завдань, які не ставить класичне правосуддя. Тих завдань, вирішення яких важливе в умовах євроінтеграції особливо щодо неповнолітніх. Методи, якими оперує така модель правосуддя, здатні сприяти примиренню винного з потерпілим, зниженню між ними напруження, дають можливість висловитись та бути почутим, сприяють виправленню та компенсуванню шкоди; дають можливість суб'єктам брати безпосередню участь у вирішенні важливих питань у своєму житті; усуненню наслідків, спричинених злочином; дає змогу досягти найкращого співвідношення врахування інтересів потерпілого та відповідальності правопорушника [8, с. 347].

В Україні також поступово набувають популярності медіація, примирення винуватого з потерпілим, фасилітація діалогів, однак процедура їх застосування законодавством не досить врегульована. Разом із тим правотворчий процес у цьому напрямі просувається, зокрема 17.01.2019 р. Комітет ВРУ з питань правової політики та правосуддя розглянув проект ЗУ «Про медіацію» № 3665 від 17.12.2015 р. та рекомендував прийняти його у другому читанні (перше читання відбулось ще 3.11.2016 р.); рішенням Загальних зборів ГО «Національна асоціація медіаторів України» від 07.12.2017 р. затверджений Кодекс етики медіатора, а також ведуться розробки ювенального законодавства, спрямованого на профілактику та превенцію девіацій та правопорушень за участю неповнолітніх.

Відповідно до п. 17 Інформаційного листа ВССУ № 223-66/0/4-17 від 16.01.2017 р. у випадках, коли в кримінальному провадженні одночасно вбачаються підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням винного з потерпілим, передбачені ст. 46 КК, та для призначення обвинуваченій особі покарання на підставі угоди між потерпілим і підозрюваним/обвинуваченим, суд, ураховуючи, що стаття кримінального закону, яка передбачає таке звільнення від кримінальної відповідальності, має обов'язковий характер, а також беручи до уваги встановлені обставини, мусить: за наявності підстав звільнити від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим (за умови згоди обвинуваченого на таке звільнення) і закрити провадження згідно з п. 3 ч. 7 ст. 474 КПК у затвердженні угоди про примирення. Тобто на підставі тлумачення тексту КК звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим за ст. 46 КК є більш сприятливим для неповнолітнього.

Висновки

Кримінальне право є публічною галуззю права і покарання неминуче в певних ситуаціях. Проте в окремих категоріях справ (зокрема, щодо неповнолітніх) відновні, діалогові, медіаційні підходи та практики, а також інші форми мирного розв'язання конфліктів у край важливі та є ефективними засобами кримінально-правового регулювання, тому вбачається необхідною їх популяризація. Відновні практики сприяють формуванню правослужняної поведінки, усвідомленості та, відповідно, профілактиці злочинів та девіацій, а також зниженню числа правопорушень серед неповнолітніх. Крім того, необхідне здійснення комплексних заходів з боку сім'ї, закладів освіти, органів державної влади та місцевого самоврядування,

Стаття посвячена особливостям применения европейских стандартов в отношении несовершеннолетних в уголовном праве Украины. Классическая модель «за преступление – наказание» уже не решает задач, стоящих перед современным уголовным правом Украины. Особенно это касается реагирования и противодействия преступлениям среди несовершеннолетних, а также лиц, находящихся в конфликте с законом. В данном случае необходимо популяризировать альтернативные санкции, восстановительные практики, средства компенсации и реституции.

Ключевые слова: уголовная ответственность несовершеннолетних, ювенальная юстиция, восстановительное правосудие, компенсация, примирение, принцип гуманизма.

The article is devoted to the peculiarities of the application of European standards concerning juveniles in the criminal law of Ukraine. The classical model "crime – punishment" does not solve the problems facing modern criminal law of Ukraine. This is especially true of responding to and combating juvenile offenders, as well as those who are in conflict with the law. In this case, it is necessary to popularize alternative sanctions, restorative practices, compensation and restitution.

Key words: criminal responsibility of juveniles, juvenile justice, restorative justice, compensation, reconciliation, principle of humanism.

громадських організацій тощо, що спрямовані на виховання конструктивної (ціннісно-орієнтованої) поведінки неповнолітніх (тобто зниження агресії, посилення довіри, толерантності, недопущення проявів дискримінації тощо); популяризація навичок критичного мислення, емоційного інтелекту, ненасильницького спілкування тощо.

Список використаних джерел:

1. Богдановский А.М. Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики. Санкт-Петербург : Типография А. Моригеровского, 1871 р. 801 с.
2. Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; кер. роботи Є.Л. Стрельцов; НУ «ОЮА». Одеса, 2005. 20 с.
3. Мирошниченко Н.М. Вікова осудність у кримінально-правовій доктрині України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; кер. роботи В.О. Туляков; НУ «ОЮА». Одеса, 2013. 20 с.
4. Дмитришина Т.І. Призначення покарання неповнолітнім у сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; НУ «ОЮА». Науковий керівник В.О. Туляков. Одеса, 2018. 23 с.
5. Березовська Н.Л. Покарання неповнолітніх та виправно-трудоий вплив : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 250 с.
6. Узагальнення судової практики щодо неповнолітніх URL: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.
7. Ер-Рядські керівні принципи: Прийнято резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї від 14.12.1990 р. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml.
8. Тимофеева Л.Ю. Застосування відновних практик щодо неповнолітніх у сучасному кримінальному праві України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 1 березня 2019 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 344–347.